

ИЗВЕСТИЯ НА НАРОДНИЯ МУЗЕЙ-ВАРНА

С УЧАСТИЕТО НА МУЗЕИТЕ
В ТОЛБУХИН И СИЛИСТРА

КНИГА XII (XXVII)

BULLETIN DU MUSÉE NATIONAL DE VARNA

AVEC LA PARTICIPATION DES MUSÉES
DE TOLBUHIN ET SILISTRA

TOME XII (XXVII)

1976

КНИГОИЗДАТЕЛСТВО „ГЕОРГИ БАКАЛОВ“ — ВАРНА

БЕЛЕЖКИ ПО УЧЕБНОТО ДЕЛО В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО. ШУМЕНСКО

ВЕЛКО ТОНЕВ

Бележките по учебното дело в Шуменско според възприетата вече практика¹ ще бъдат съпроводени също от кратък поселищно-демографски увод. Необходимостта от него се налага с оглед да бъдат очертани някои основни моменти в развитието на българската народност по тези места през епохата на османското владичество. Тук конкретно това е толкова по-нужно, защото, както ще се види и по-нататък, Шуменският край е един от малкото райони в Североизточна България, където въпросът за съдбата на старото българско население е пряко свързан с темата на изследването ни — възникването и състоянието на българските училища през Възраждането.

Османското нашествие в края на XIV в. довежда през следващите столетия до големи демографски и поселищни изменения. Коренното българско население, което поради близостта до старата столица В. Търново ще да е било твърде многолюдно, подложено на гнет и насилия, силно намалява. Паралелно с това, но особено след втората половина на XV в. се развива и процесът на турската колонизация, която, изглежда, в този край взема най-масови размери към средата на XVII в. Прилежащите на Шумен райони като Герлово и Делиорман, част от които влизат в обсега на тази каза, придобиват почти изключително мюсюлмански облик.² Въпреки значителните поселищни промени тук се откроява една характерна особеност, която при съществуващата засега документална база едва ли е възможно да бъде задоволително обяснена. На всеки, който хвърли поглед върху картата на Шуменска каза, ще направи впечатление обстоятелството,

¹ Вж. В. Тонев. Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. Известия на Народния музей — Варна (ИНМВ), III, 1967—VII, 1971; Пак там, XI, 1975, с. 59 и сл.

² Вж. повече: Б. Цветкова. За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV—XVI в. Известия на Народния музей — Коларовград, III, 1965, с. 41—53; М. Пенков. Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество. Известия на Народния музей — Шумен, V, 1972, с. 117—142; Хр. Гандев. Българската народност през 15-и век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972, с. 61—62, 95, 107; и посочените от тези автори източници и литература.

че българското население е съсредоточено в селища, разположени южно от гр. Шумен. Изключение са само селата Дурмуш (Лозево), намиращо се току над самия град, и Имрихор (Велино), малко по на североизток. Тази особеност е документирана в османски регистри от XVI—XVII в., потвърждава се от многобройни свидетелства и през XIX в. Тук са селата Кьотеш (Кочово), Ченгел (Дивдядово), Осмар, Смядово, Драгоево, Ески Стамболук (Преслав) и др. В регистър на джелепкешаните от 1573—1574 г. техният брой е 31.³ Почти същите селища и брой — 34 — са отбелязани и петдесет години по-късно.⁴ Впоследствие някои от тях са напуснати от българското им население, други изчезват или се преместват на ново място, но към XIX в. те вече са по-малко с близо една трета. Това намаление се вижда и от съпоставяне броя на българските къщи от началото на XVII в. и втората половина на XIX в. Според кратък регистър на джизие от 1620—1621 г. българските къщи в Шуменска каза са 3272.⁵ Ако от тях отнемем селища като Върбица, Вардун и още някои, които по-късно излизат от обхвата на тази каза, през 70-те години на XIX в. остават по данните на официалното турско преброяване едва 2557 български къщи.⁶ По сведенията на Ил. Р. Блъсков от 1875 г. броят на българските къщи, без града Шумен и селата Чалъкавак (Риш) и Чаталар (Цар Крум), е 1524.⁷

Въпреки оскъдността, а донякъде и неточността на статистическия материал, с който разполагаме, явно е едно спадане на българското население в този край. Причините за това явление трябва да се дирят в сложните и все още слабо изучени демографски процеси през XV—XVIII в., когато някои от българите се разпиляват, а други ислямизират и впоследствие потурчват. Към това трябва да прибавим изселническото движение, което обхваща тези места още от средата на XV в., но се засилва главно след руско-турските войни от втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. Тогава се преселват към Южна Русия и Добруджа много от тукашните стари жители. Малцина от тях се завръщат, съпроводени от също такива изселници, произхождащи от Тракия.⁸

Независимо от тежките изпитания през вековете на османското иго основната част от старото българско население оцелява. То заедно с новозаселените тракийски бежанци превъзмогва разрухата и обезлюдяването, които настъпват след руско-турската война от 1828—1829 г., и създава постепенно материалните предпоставки за духовния живот, който идва с повее на новото време. В трудните условия на робството и в обстановката на компактно мюсюлманско обкръжение⁹ тукашните българи

³ Р. Стойков. Селища и демографски облик на Северноизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. Известия на Варненското археологическо дружество (ИВАД), XV, 1964, с. 103—106.

⁴ Р. Стойков. Български селища и населението им в турски регистри за джизие от XVII в. Известия на държавните архиви (ИДА), 8, 1964, с. 150.

⁵ П а к т а м.

⁶ В. Теплов. Материали для статистики Болгарии, Тракии и Македонии. СПб., 1877, с. 120—124.

⁷ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

⁸ Л. Милетич. Старото българско население в Северноизточна България. С., 1902, с. 42—43, 73—76, 89—92, 113—117.

⁹ За сравнение ще изтъкнем, че през 70-те години на XIX в. от 106 села в Шуменска каза българско население има само в 19, а съотношението между мюсюлмани и немюсюлмани, без града Шумен, е приблизително 3 : 1 (24 000 на 8000). Данните са по В. Теплов. Цит. съч., с. 120—124, и Ил. Р. Блъсков. Цит. ст. в сп. Училище, год. IV, ир. 23—34, 1875 г., притурка.

съумяват да развият широка мрежа за народна просвета, която представлява съществен принос в културно-националните ни борби през Възраждането.

Преди да преминем към конкретните поселищни бележки по учебното дело в Шуменския край, трябва да поясним, че в проучването не са включени гр. Шумен и селищата Дивдядово (дн. квартал на Шумен) и Смядово поради обстоятелството, че за училищата в тях до Освобождението са налице изследвания, към които поне засега не може да се добави нещо съществено.¹⁰ До голяма степен това се отнася и за Шумен, един от най-видните центрове на националния ни културно-просветен живот през средата и втората половина на XIX в. Все пак редица въпроси и аспекти от историята на учебното дело в града са още неизяснени или неразработени в необходимата пълнота и изчерпателност. В рамките и предназначението на настоящите кратки бележки тази задача не е възможно да бъде поставена и решена. Тя може да бъде предмет на специална студия, която, нека се надяваме, ще напишат изследователите на учебното дело в Шумен.¹¹

1. ПРЕСЛАВ (ЕСКИ СТАМБОЛУК)

От някогашното име и слава на Преслав, древната престолнина на българите, през епохата на османското иго остава единствено едно голямо село, което турците наричат Ески Стамболук. Неговите жители, потомци на тукашното старо българско население, населяват в началото на XVII в. към 130 къщи,¹² а през третата четвърт на XIX в. достигат до 200—250.¹³ «Нашето село не е голямо — се казва в едно описание на Преслав от 1874 г., — то има до 400 къщи, от които до 120 са турски. Главният поминък на населението е земеделието и лозарството, от които те обогатяват и украсяват простите си и скромни къщички. Нравите и обичаите им са наследство от старите български. . .»¹⁴

Споменът от миналото, привилегиите, с които се ползват част от тукашните българи,¹⁵ отличното местоположение и добрият поминък на населението са предпоставки, които благоприятствуват до голяма степен ранното възникване на църковно-училищния живот в Преслав. Преди обаче да пристъпим към непосредственото разглеждане на учебното дело през Възраждането, е необходимо да посочим, че нашата задача е твърде улеснена от наличието на редица отправни моменти, дадени в статията на Юрдан С. Господинов «Страници из просветното минало на Преслав.

¹⁰ Вж. М. Пенков. Учебното дело в с. Дивдядово преди Освобождението. Сб. Шумен — Коларовград, II, 1962, с. 15—36; М. Пенков. Смядово. Материали и документи за историята на града под османско владичество. Сб. Шумен и Шуменско, III, 1971, с. 15—17.

¹¹ Вж. Г. С. Джумалиев. Учебното дело в гр. Шумен през първата половина на XIX в. Сб. Шумен — Коларовград, II, 1962, с. 123—163; Д. Георгиев а. Материал за учебното дело в гр. Шумен (1856—1877). Известия на Народния музей — Шумен, V, 1972, с. 147—168.

¹² Р. Стойков. Български селища. . . ИДА, 8, 1964, с. 150.

¹³ В. Теплов. Цит. съч., с. 121, сочи по официални данни 144 български и 70 турски къщи. Ил. Р. Блъсков. Цит. ст. в сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., определя само българските къщи на 260.

¹⁴ В-к Източно време, год. I, бр. 39 от 9 ноември 1874 г.

¹⁵ Вж. Турски извори за българската история, V, 1974, с. 126—128.

1800—1878 г.»¹⁶ В нея авторът използва главно спомените от стари хора, събрани в началото на века от преславския учител Иван Юр. Калчев, които впоследствие са допълнени от разкази на още някои старци от Преслав. Въпреки несигурността на подобен род източници и крайно оскъдния документален материал, Ю. Господинов успява, общо взето, да пресъздаде правдиво картината на училищното развитие през досвобожденския период. В последните редове на своето изследване авторът пише: «Някои от тия сведения, а особено годините, през които са учителствували някои учители, са недостатъчно верни. Това оставяме на бъдещи изучавачи на този въпрос да допълнят и поправят.» Такава ще бъде и нашата задача — като се позоваваме на тази статия, да допълним и коригираме някои от данните в нея на базата на нови и неизползвани досега източници.

Първите стъпки на учебното дело в Преслав могат да се отнесат с голяма вероятност към началото на XIX в. Преданието свързва това начало с Господин Йовков, котленец по произход и ковач по професия, преселен в Преслав към 1779 г. Той се сочи като единствения грамотен човек по това време, с буден ум и завидна енергия, която по-късно го издига до положението на един от първите чорбаджии в Преслав. За него се спомня и като пръв килиен учител, който едновременно със занаята си обучава и децата в собствената си къща.¹⁷ През 1818 г. тук е издигната старата църква «Св. ап. Петър и Павел», към която е построена и една стая за училище. След опожаряването на Преслав през 1829 г. те са отново възобновени през 1832 г.¹⁸ Почти до средата на XIX в. сведенията за учителите, повечето от които са свещеници, са изцяло по спомени. Те не могат да се потвърдят, но не могат и да се отрекат, поради което ще ги изредим така, както са дадени от Ю. С. Господинов: Господин Йовков — учител от 1800 до 1818 г.; свещ. Харизан от Преслав — учител от 1818 до 1830 г.; свещ. Димитър Пенев от с. Жеравна — учител през 1830—1833 г.; свещ. Юрдан от с. Тича — учител от 1833 до 1835 г.; Сава Стоянович от с. Жеравна — учител през 1835—1840 г.; свещ. Тодор от с. Жеравна — учител от 1840 до 1843 г.; свещ. Анастас от Ески Джумая (Търговище) — учител през 1843—1844 г.; Димчо п. Иванов от Котел — учител през 1844—1845 г.¹⁹

През следващите две години, от 1845 до 1847, като учител е посочен поп Рафаил от с. Жеравна. Но една кратка бележка в архивата на Варненската митрополия пояснява, че свещ. Рафаил — тук е дадено и презимето Георгиев — е учител в Преслав една година и е ръкоположен за свещеник от митрополит Дионисий едва през 1850 г.²⁰ Това изтегля малко по-рано и учителствуването на Димитър Иванов, дадено у Ю. Господинов през 1847—1848 г.²¹ Че той е учител поне от 1846 г., се потвърждава от извлечение на спомоществователен списък от 1847 г., където за Преслав са отбелязани: «Благог. Сакеларий Г. п. Димитрий Пенюв. Слов. учитель Г. Димитрий Иванов.»²²

¹⁶ Вж. сп. Училищен преглед, год. XXI, кн. 1—3, 1922, с. 228—244.

¹⁷ Ю. С. Господинов. Страници из просветното минало на Преслав, 1800—1878 г., с. 228—229, 232—235.

¹⁸ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 144, 147, 153.

¹⁹ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 231. Тук ще добавим, че поп Харизан според надписа на надгробната му плоча е умрял през 1824 г., което значително коригира и годините на учителствуването му.

²⁰ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 62.

²¹ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 232.

За следващите двама учители — Юрдан Петранов от Преслав — от 1848 до 1850 г. — и Куция учител от Котел — от 1850 до 1853 г. — липсват сведения. По време на Кримската война (1853—1856 г.) училището е затворено. Възобновено е едва през 1857 г. от учителя Стефан Ненков (или Нейков) от с. Жеравна. Като буден и просветен учител (преди това той е учител в Нови пазар и с. Кюлевча) при него се стичат много ученици, между които и от околните села, приети са и не малко ученички. По негова инициатива и настояване, изглежда, е построена през 1857 г. и новата училищна сграда, украсена от шуменския зограф Васил Христов Беделев. Стефан Ненков е автор на едно описание на Преслав от 20 август 1857 г., в което между другото четем: «Понеже мы сега си съставихме първо ново Славено-Болгарско училище, за образованието и просвещението на нашите прости дечица, кои сега първо се подбудиха и тичат с радост в училището, както пчели на сладкий мет. Но обаче нашето училище, направн ся както в примерат по градските училища, според ревността на предстоятелят Г-на Вълка Велчув (налбант), който не престава да се грижи за училището, за наредите му, и да подканя любородните да спомагат на училището ни. Но надеем ся дано и други някои от ученолюбивите ни смислят училището, поне с някои полезни книшки, които ще им бъдат във вечна памет защото сме много петемны!»²³

След излизането на Стефан Ненков в преславското училище настъпва известен упадък. Сменят се много учители, някои от които остават на работа само по за няколко месеца. Ето техните имена до 1865 г.: Сава Нейков от с. Жеравна — 1860 г.; Червен Петър от Котел — 1860—1861 г.; Янко Дивитаков (погрешно даден от Ески Джумая, той е от В. Търново) — 1861—1862 г.; Георги п. Стоянов Пиперков от Шумен — 1862—1863 г.; Стоян Стоянов от с. Златарица, Еленско — 1863—1864 г.; Панайот С. Вълнаров от Сливен — 1864—1865 г.²⁴ Доколко всички от тях са учители тук е трудно да се документира, но в годините на учителствуването им има някои грешки. Явно е например, че през 1862—1863 г. учител е П. С. Вълнаров, след като е известно авторството му на ръкописен труд под заглавие «Сметни Питания и отговори или Практическа История за Децата, съчинена от Панайот Ст. Вълнарский, учител в Преслав 1862 г. септембър 8-ий.» Тази корекция се потвърждава и от упоменаването му в спомоществователен списък от 1863 г., където той е записан заедно с учениците си за 50 екземпляра книги.²⁵

Причините за тези учителски смени са неясни и едва ли те могат да се сведат само до неспособност на учителите, както ни ги представя в-к «Българска пчела»: «В Преслав имало една черкова и училище доста добро. Но за зла негова чест, учебното заведение ся лишавало от учител способен да вдъхне на децата ревност към учението. От сичките учители, които имало в разстояние на 3—4 години нито един не можил да произведе ползата която ся учаквала, и най-последният, помъмран от селската община за неприличното му поведение, побегнал из селото в нощно време.»²⁶

²² Вж. Писменница на славянский-а язык. Състави Иван Н. Момчиловичъ, еленчанин. Изд. първо, Белград, 1847 г.

²³ В-к Цариградски вестник, год. VIII, бр. 346 от 14 септември 1857 г.

²⁴ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 232.

²⁵ Ил. Р. Блъсков. Живот на Святого Ивана Предтеча... Болград, 1863, стр. 27; С. Табаков. История на гр. Сливен, II, 1924, с. 476.

²⁶ В-к Българска пчела, год. I, бр. 21 от 18 октомври 1863 г.

Към средата на 60-те години училището постепенно се стабилизира и при учителствуването на даскал Никола се утвърждава на едно от първите места в Шуменския край. «Това село — пише през 1865 г. в-к «Турция» — има едно прекрасно училище, издигнато на високо място, сред селсто, дето е и църквата им. Сегашният им учител Никола е един от най-отличните учители по шумненските села. Ученици са събират лятно време до 70, а зимно повече и от стотина. Свещеникът им е от същото село. Неговото старание за успехът на децата е достойно за похвала; училището е в добър ред.»²⁷

През 1865—1867 г. тук учителствува Атанас Д. Гаджалов от Сливен. Неговото име заедно с тези на някои ученици и любознателни граждани от Преслав като Стоян Жечев, Симеон Господинов, Димитър Жечев и др. срещахме на два пъти в списъци на спомоществатели.²⁸ От 1867 до 1869 г. учител в Преслав е Юрдан Братойчев, местен човек, ръкоположен след това за свещеник.²⁹ През 1869 г. е условен Калчо М. Калчев от с. Мараш, учил в родното си село, после в Дивдядово, Драгоево, Преслав и на края в Болград. Сравнително високата подготовка, която получава, му дава възможност да издигне нивото на учебната работа в тукашното училище. За същото съобщава и в-к «Македония»: «Още бързими и да ви ся похвалим че нашето училище ся снабди с един добър учител на имя Калчо М. Калчев, ученик от Болградското училище, кой за малко време прибра доста ученици и гуди много добър порядък в училището, щото ся надеем, като друга година, както са распиляваха учениците тая година да не бъде тъй.»³⁰ Едновременно с Калчо М. Калчев и очевидно поради големия брой ученици тук е условен още един учител — Вълчан Иванов от Преслав, ученик на Ст. Ненков (Патамански), църковен певец и деен общественик, учител след 1873 г. в с. Бешевлие.³¹

След напушането на двамата учители³² преславци сключват договор за тригодишно учителствуване със Стефан Божков Деревеев. Той е роден в Карлово, учител е на различни места — Калофер, Варна, Хаджиоглу Пазарджик (Толбухин), Шумен, — изявява се и в полето на книжовността с някои стихотворни опити.³³ В съгласителното, което сключва с жителите на Преслав на 1 август 1873 г., са изброени задълженията на двете страни: на учителя — да дохожда редовно в училището, да се грижи за неговия напредък, като в учителската си работа се ръководи от Устава и Програмата на Учителския събор в Шумен, да пее в празнични дни в църквата, да живее в отделна къща за собствена сметка; на училищното настоятелство да му дава всяка година по 6000 гроша, изплащани на тримесечие по 1500 гр.³⁴ Това, че в Училищната си дейност Ст. Деревеев се ръководи от решенията на Шуменския събор, на който и той е делегат, се вижда от Расписа на предметите които се преподават в преславското училище, изготвен на

²⁷ В-к «Турция», год. II, бр. 17 от 30 октомври 1865 г.

²⁸ Вж. Ил. Р. Блъсков. Изгубена Станка, изд. II. Русчук, 1867, с. 129; Д. Великов. Чудеса на пресветая Богородица. . . , изд. IV, Русчук, 1867, с. 272.

²⁹ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 239.

³⁰ В-к «Македония», год. VII, бр. 35 от 26 юли 1869 г.

³¹ В. Друмев. Нещастна фамилия. . . , изд. II. Руссе, 1873, с. 126; Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 240—241.

³² В-к «Турция», год. IX, бр. 14, притурка от 21 май 1873 г.

³³ За него вж. повече Ив. Церов. Стефан Б. Деревеев. Приложение към бр. 219 на Варненски общински вестник от м. януари 1930 г.

³⁴ ОДА — Шумен, ф. 99, оп. 1, арх. ед. 65, л. 1.

1 септември 1873 г. Тук е посочено по класове — първи, втори и трети — и дни на седмицата какво и кога ще се изучава.³⁵

Въпреки добрата работа на учителя развитието на училището е съпътствувано от редица трудности. Доколкото може да се съди по една съвременна кореспонденция, те се дължат на незаинтересованост от страна на родителите, на липсата на здрава обществена организация, която да ръководи и се грижи за училищните нужди. Ето редове от тази критика: «Имат едно училище и една черкова, която не се посещава повече от 10—20 души. От към ревността за просвещение не ги бива; те повече залягат за животните си отколкото за възпитанието на синовете и дъщерите си. Училището са посещава от ученици средно число 100; намират са зимно време и 10—20 момиченца. Има добри момчета да са учат, но те са оставят от бащите им лятно време на работа, а в зимно време да мерят улиците и по нощя да са скитат по седемките, които сякаш са мъчеа да запретят, но не можиха. Тук черквата печели за всичките; за богати и сиромаси; сметката ѝ няма да са види никога. Кой е зел пари и кой е дал, това никой не ще да знай. Секи гледа своята работа, а общата никой. Ако има в черковата събрани пари, зимат са, макар че на учителя и да не са платили и за шест месеца. С една реч всичко мъртво, всичко студено; като сякаш че тук хората са родени само за тъмнината.»³⁶

Доколко всичко от изнесеното е вярно, е трудно да се прецени, но явно е, че в основни линии критиката е основателна. Тя ще бъде потвърдена година по-късно от друг дописник, който заедно с това ще разкрие и първопричината за тези неблагоприятия. «Покрито с мрака на невежеството и умразната един към друго ненавист, то е било като извор на партизанства и чорбаджилък, които доскоро време владееха.»³⁷ Видно е от казаното, че такова малко и сравнително отдалечено селище като Преслав не остава незасегнато от социалните борби и противоречия, които обхващат българското общество през 60-те — 70-те години на м. в. Старите чорбаджии, които десетилетия наред държат и самоволно се разпореждат с обществените дела на българите, са заставени да отстъпят от своите позиции. На тяхно място идват нови социални сили, чиито по-демократични и прогресивни разбирания внасят пълен обрат в обществените порядки на Преслав. «Разпадени от един патриотически дух и обща любов за науката, селяните ни като видяха низкото си и гибелно положение, единодушно, преди един месец са събраха по настояването на двамата ни свещеници, в училищната стая, която е и като читалище, и след едно братско съветване и дълго размишление, съставиха една черковно-училищна комисия от дванадесет почтени лица, на които за председател са избра по вишегласие негово благоговейство отец поп Васил Добрев, мъж отличен и доста деятелен.»³⁸ По-нататък са посочени задълженията на тази комисия — да разглежда църковно-училищните разходи и приходи; да се грижи за добрата организация на училището; да разглежда селските давания и земания към държавата. И още по-надолу: «Училището ни брои за сега до 150 ученика, разпределени на четири отделения: всякий празник след отпуста на божествената служба, под председателството на Негово благоговейство членовете на комисията, заедно с другите присъству-

³⁵ ОДА — Шумен, ф. 99, оп. 1, арх. ед. 12, л. 2.

³⁶ В-к Източно време, год. I, бр. 39 от 9 ноември 1874 г.

³⁷ П а к т а м, год. II, бр. 44 от 14 декември 1875 г.

³⁸ П а к т а м.

ющи братя са събират в училищната стая и след прочитане о на вестниците, почнуват да разискуват братски всичко. Още е нужно за добрий успех на училището ни и на цялото село.»³⁹

Добрата насока, по която тръгва училищното развитие в Преслав, е отчасти нарушена от избухналите през 1875—1876 г. въстания. От тях не остава незасегнат и учителят Ст. Дереев, който след кратък арест е принуден през 1875—1876 г. да стане учител в Шумен.⁴⁰ Наскоро след това започва и Освободителната война. Последните учители в тези смутни години, според Ю. Господинов, са Васил Бъчваров от Шумен — през 1876—1877 г. и някой си Паламидов от Ямбол — през 1877—1878 г.⁴¹ От други данни се вижда, че през 1875—1878 г. тук е учител и Тодор Върбанов, който през следващите четири години учителствува в с. Бешевлие, след което е ръкоположен за свещеник.⁴²

Дълголетната история на учебното дело в Преслав може съвсем обобщено да бъде сведена до три основни етапа: килийно училище, което се запазва до Кримската война и чието учебно съдържание се изчерпва с изучаването на Часослова, Псалтира, Светчето и Апостола; взаимното училище започва с построяването през 1857 г. на новата училищна сграда. В нея се въвеждат за първи път от учителя Стефан Ненков таблиците, полукръзите, пясъчницата и други помагала, характерни за взаимоучителната стая. Третият етап е маркиран от решенията на Шуменския учителски събор през 1873 г., който унифицира организацията и образователното съдържание на училищата в цялата епархия, оформя принципи и норми със значение и за следосвобожденската епоха.

2. С. РИШ (ЧАЛЪКАВАК)

Чалъкавак е разположено на едноименния Чалъкавашки проход, който заема важно място в историческата съдба на североизточните български земи.⁴³ През епохата на османското владичество селото се ползва от привилегиите на дервенджийско селище.⁴⁴ Коренното българско население, което османските регистри отбелязват през XVI в.,⁴⁵ е размесено през следващите столетия и от мюсюлмански заселници, с които селото достига до около 700 семейства. Руско-турските войни от 1768—1774 г. и особено от 1828—1829 г. разпиляват тукашните българи на север и към средата и втората половина на XIX в. Чалъкавак наброява около 80—100 къщи, от които половината български.⁴⁶

Логично е да се предположи, че в това старо българско селище църковно-училищният живот ще има по-далечно начало и по-богата история.

³⁹ В-к Източно време, год. II, бр. 44 от декември 1875 г.

⁴⁰ Ив. Церов. Цит. ст., с. 6—7.

⁴¹ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 232, 243.

⁴² ОДА — Варна, ф. 75к, оп. I, арх. ед. 202, л. 62.

⁴³ Вж. А. Иширков. Чалъкавакски проход в Стара планина, ГСУИФФ, VII, 1910—1911 г. С., 1913, с. 1—25.

⁴⁴ Ил. Р. Блъсков. Историята на селото Риж (Чалъкавак), Шуменско окръжие. Сп. Паметник, кн. III, Шумен, 1895, с. 260 и сл.

⁴⁵ Р. Стойков. Селища и демографски облик. . . ИВАД, XV, 1964, с. 105.

⁴⁶ Л. Милетиц. Стари пътувания през България, СбНУ, VI, 1891, с. 151—154; Б. Яновски. Из бележките на ген. Йохмус за пътуването му по източните български земи през 1847 г. ИБД, XXVI, 1968, с. 296; Л. Милетиц. Старото българско население. . . , с. 42—43; В. Теплов. Цит. съч., с. 124.

Към това ни насочват и някои спомени и предания.⁴⁷ Но тези искрици на просветата са били, изглежда, твърде слаби и непостоянни, щом засега с нищо сигурно не могат да се потвърдят. В многобройните описания на различни пътешественици, минали през селото, липсва даже и най-малък намек за подобни прояви. Полулегендарни сведения говорят за учителствуването в Чалъкавак към началото на XIX в. на граматик Вельо и на даскал Рою от с. Босилково, Карнобатско. Те поддържали единствената килия в този район, ако не и в цяло Шуменско, и при тях се събирали деца и от околните села.⁴⁸ Какво е положението през следващите десетилетия, е неизвестно. През 70-те години, когато тук е построена и новата църква (1874 г.),⁴⁹ в селото учителствува за една година Петко Петров от с. Драгоево.⁵⁰

З. С. ДРАГОЕВО

През епохата на турското робство Драгоево е едно от най-значителните селища в Шуменския край, с многолюдно българско население, което още в началото на XVII в. населява към 140 къщи.⁵¹ Въпреки разселванията по-късно броят на българите се запазва почти непроменен и през третата четвърт на XIX столетие има 140—150 български и 100—110 турски къщи.⁵²

Светликът на просветата в Драгоево припламва, изглежда, твърде отдавна. Но за времето до Кримската война липсват сигурни и точни известия за българската килия, каквато тук несъмнено е съществувала. Един от първите учители през този период, за когото по предание се знае, е Рафаил Георгиев от Жеравна. Той учителствува две години — от 1847 до 1849 г.⁵³ Известно е също така, че поп Лазар Ганушев, който свещенодействува дълги години, а вероятно и учителствува в Драгоево, получава своята грамотност в родното си село.⁵⁴ Неговото име заедно с тези на още десет спомоществатели като Жеко Илиев, Живко Марков, Иван Петков и др. е отбелязано в книга, отпечатана в Белград през 1858 г.⁵⁵ Този факт говори за изявена читателска потребност и среда, каквито явно може да оформи само някакво училище.

Годишите след Кримската война свързват за твърде продължително време тукашното училище с дейността на учителя Стоян Стоянов. Той е роден в с. Златарица, Еленско, през 1838 г., където получава и образованието си. За учител в Драгоево е условен на 12 януари 1860 г. за 1800 гроша. Тук преподава Числителница, География, История и Църковно пеене, въвежда и взаимоучителната наредба. През 1863 г. се връща за една година в Преслав. На следната година е отново в Драгоево и учи-

⁴⁷ Ил. Р. Блъсков. Цит. съч., с. 263—264.

⁴⁸ М. Пенков. Смядово, материали и документи..., с. 15—16.

⁴⁹ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 124; АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 21.

⁵⁰ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 62.

⁵¹ Р. Стойков. Български селища с населението им... ИДА, 8, 1964, с. 150.

⁵² В. Теплов. Цит. съч., с. 121; Л. Милетич. Старото българско население..., с. 174.

⁵³ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 235.

⁵⁴ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 140.

⁵⁵ Вж. Писма за службата Божия в православната църква. От сръбски на български език от И. С. Владикин Търновца... В Бялград, 1858, с. 310.

телствува до 1867 г. Следващите две години, до 1869 г., е учител в с. Касапкьой, Бабадагско, но през 70-те години се установява пак в Драгоево, където учителствува до 1876 г.⁵⁶

През 1861 г. Ст. Стоянов е записан с неколцина селски първенци и 16 свои ученици за книгата на Д. Войников «Кратка българска история».⁵⁷ Ето техните имена: Даню Начев, Петко Петров, Даню Кулев, Радуш Ганушев, Илия Жеков, Минку Жеков, Вълчо Чянов, Вълчо Минев, Дучо Денев, Петър п. Димитров, Вичо Добрев, Каро Георгиев, Иван Върбанов от Преслав, Иван Мирчев от Мараш, Васил Христов от Осмар и Недю Христов от Чаталар. Приемането на външни ученици трябва да се обясни не само с липсата на училища в някои от посочените селища, но и с доброто име на училището в Драгоево, с голямата популярност на учителя Ст. Стоянов. Макар че няколко години по-късно в-к «Турция» съобщава в критичен дух за селото: «Училищното здание е вето, също и църквата. Училището макар да прегръща доволно деца, но и върви без цел.»⁵⁸ През 1863 г. отново срещаме името на учителя Ст. Стоянов като спомоществовател, веднъж с 16 и втори път с близо 30 ученика.⁵⁹ През 1875 г. техният брой е вече 85, а заплатата на учителя — 2200 гроша.⁶⁰

Едновременно със Ст. Стоянов и предимно в годините на неговите отсъствия тук са условени за учители и двама от бившите му ученици. Радуш Ганушев е учител в Драгоево три години и други три и половина в с. Върбица. През 1868 г. той е ръкоположен от митрополит Антим за втори свещеник в родното си село.⁶¹ По-късно, след 1876 г., тук учителствува за две години и Петко Петров, който през 1881 г. става също свещеник.⁶²

4. С. ИВАНСКИ (КЮПРЮ КЪОЙ, ЗЛОКУЧЕН)

В един пътепис от 1865 г. за с. Кюпрю кьой — Злокучен (в периода на Възраждането се среща в двете си форми — турска и българска) е записано: «Сички, освен някои къщи турски, са Български. С църква стара, а училище ново. Учителят Ламбра е добър и старателен. От неговите работи и разговори аз виждам, че ако да имаше наставление и насърчаване, много ще са очаква от тойзи младеж.»⁶³ Селото е действително едно от най-големите, около 150 български къщи, обитавани при това от старо местно население.⁶⁴ Доколко църквата е стара, а училището ново е трудно засега точно да се определи. Но едва ли може да има съмнение, че училищната сграда е строена в началото на 60-те години.

От това време са и първите сигурни данни за тукашния учител.⁶⁵

⁵⁶ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 238.

⁵⁷ Д. П. Войников. Кратка българска история, изд. I. Виена, 1861, с. 189—190.

⁵⁸ В-к Турция, год. II, бр. 17 от 30 октомври 1865 г.

⁵⁹ х. Й. х. Вълков. Венец Асбучний... Букурещ, 1863, с. 232; И л. Р. Блъсков. Живот на святогo Ивана Предтечя... Болград, 1863, с. 27.

⁶⁰ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875, притурка.

⁶¹ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 61.

⁶² Пак там, л. 62.

⁶³ В-к Турция, год. II, бр. 17 от 30 октомври 1865 г.

⁶⁴ Л. Милетич. Цит. съч., с. 116; сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875.

⁶⁵ Налице са указания, документално непотвърдени, за учителствуването в Злокучен през 1846 г. на Георги (Йорги) Ников от Смядово. Вж. М. Пенков. Цит. съч., с. 16.

Те представляват отбелязвания в спомоществателни списъци от 1863—1867 г. В първия от тях учителят Ламбри Х. Георгиев от Плевен е записан като получател на три екземпляра книги,⁶⁶ във втория на пет,⁶⁷ а в третия само на два.⁶⁸ От подобно естество е сведението и за другия известен учител — К. Божилов, който учителствува докъм 1874 г. Тук обаче са отбелязани и имената на учениците Хр. Рачев, Георги Стоянов, Енчо Христов, Бони Крайчев, Хр. Димитров, Петко С. Петков, Ст. К. Бенев и Марин Петров. И още нещо, като спомоществател е записана и училищната библиотека.⁶⁹

Тази новост в училищния живот, очевидно е, следствие на подема изобщо в учебното дело след Шуменския учителски събор. Резултат е обаче и на голямата материална и морална подкрепа към училището от страна на Маринчо Бенли, на Н. Н. Станиславов, Х. П. Гергев и др. с изпратените книги, вестници и списания.⁷⁰ Това, както е казано в една публична благодарност, насърчава децата в малкото им ново училище, където освен в жътвено време е пълно с ученици.⁷¹ Техният брой е особено внушителен — 75 — при учителствуването на Д. Челенгиров, условен през 1874—1875 г. за 3500 гроша годишна заплата.⁷² През тези години се изоставя постепенно порядъкът на взаимното училище и се налага организацията на учебния процес, утвърдена на събора в Шумен през 1873 г.

5. С. М А Р А Ш

Мараш е едно от старинните селища в Шуменския край. През третата четвърт на XIX в. то достига до 80 къщи, от които повече от половината са български.⁷³

Началото на църковно-училищния живот тук започва към средата на XIX в. Църквата в селото е строена през 1855 г.,⁷⁴ а малко преди това е открито и училището. Виновник и за едното, и другото е свещ. Рафаил Георгиев, който след учителствуването си в Преслав и Драгоево се установява през 1849 г. в с. Мараш. Тук той е учител, изглежда, до започването на Кримската война, по време на която училището е затворено.⁷⁵ В един списък на спомоществатели от 1858 г. от с. Мараш наред с имената на преп. Х. Рафаил, Колчу Вълков, Петко Бемов, Руси Юрданов, Вичу Мамов, Михаил Вичув, Вичу Лозанов и Иван Няголов са отбелязани и учителите Петър Савив и Руси Недялков.⁷⁶ Кой след кого и докога,

⁶⁶ Х. Й. х. Вълков. Венец Асбучний... с. 232.

⁶⁷ Т. Икономов. Методическо ръководство за първоначалната аритметика. Букурещ, 1866, с. 205.

⁶⁸ Ил. Р. Блъсков. Изгубена Станка, изд. II. Русчюк, 1867, с. 129.

⁶⁹ А. Пушкин. Капетанската дъщеря, повест (превод). Букурещ, 1875 г.

⁷⁰ В-к Македония, год. I, бр. 28 от 10 юни 1867 г.; сп. Училище, год. II, сл. 11 от 17 юни 1872 г., с. 88; Пак там, год. V, бр. 6 от 30 юли 1875 г., с. 48; сп. Ден, год. I, кн. 9 от 9 април 1875 г.

⁷¹ В-к Турция, год. III, бр. 4 от 16 юли 1866 г.

⁷² Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

⁷³ Л. Милетич. Цит. съч., с. 113; В. Теплов. Цит. съч., с. 122; сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

⁷⁴ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. I, арх. ед. 12, л. 134.

⁷⁵ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 235.

⁷⁶ Писма за службата Божия в православната църква... Белград, 1858, с. 310.

защото едва ли е възможно те едновременно да учителствуват в селото, е засега неизвестно.

В началото на 60-те години учител в селото за една година е Русин Топизмов от Дивдядово.⁷⁷ За неговите приемници през следващите няколко години липсват данни. Налице са такива за хода на училищното строителство. През 1864 г. анонимен дописник на в-к «Българска пчела» пише от с. Мараш: «Нашите селяни като угадиха, че има от Г-на Маринча Бенли по един вестник дар и по 10 жълтички на годината за помощ на училищата им, токо ся удумват за училищата, че не били наскопосни, канят ся дай Боже здраве на лято да ги поскътат и попреправят що-годе.»⁷⁸ Действително с помощта от благодетеля М. Бенли тукашните селяни подготвят всички необходими за новата училищна сграда. До 1872 г. обаче училищният строеж е все още незапочнат и, изглежда, е завършен едва през следващите години.⁷⁹ През този период учител в селото в продължение на пет години е Иван Стоянов, възпитаник на Д. Блъсков и издател с други свои съученици на неговата книжка «Милкова ревност».⁸⁰

През 1874—1875 г. учител в с. Мараш е Иван С. Градинаров с възнаграждение 1500 гр. и брой на учениците 53, половината от които, особено момичетата (20 на брой), са приети за първи път през същата година.⁸¹ По повод училищния изпит, състоял се през пролетта на 1875 г., една дописка от селото съобщава следното: «От това село ни пишат за изпитанието на учениците, което са извършило на 21 прошлаго Априлия. Един от градските учители, а именно г. Н. Бацаров бил изпратен нарочно за да присъствува на изпитанието. Тук са казали приличните слова първо от г-на Бацарова, а после от учителят г. Ив. С. Градинаров. Учениците са испитале на уроците си според програмата, нагласена от учителския събор в Шумен. Испитанието траяло около 5 часа и отговорите на учениците биле, горе-долу, удовлетворителни. Най-подире испитанието са сключило с един разговор от двама ученици, приготвен нарочно от учителят им, а на свършване учениците испеле една песен и сичките селене останале задоволни. Отличните ученици са наградиле с книжки, купени от общината. Още 10 «Слава и правда» са подариха от г. Илия Блъсков, за спомен на покойния му брат поп Димитра, бивший наш обичен учител. Дописникът изражава още благодарение към училищните настоятели г-да М. Калчев, П. Белев, Симеон Вълков и Желез Вълков, както и към свещеникът им поп Михаила, който с поменатите настоятели винаги залягат за добрата наредба на селото и на училището им.»⁸² Това всъщност е и последното известие за тукашното училище от преди Освобождението.

6. С. ОСМАР

Осмар е отдавнашно българско село, за чието население свидетелствуват османски документи още от XVI в.⁸³ През XVII в. то наброява до 45 къщи.⁸⁴ Благодарение на доброто си местоположение и поминък

⁷⁷ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 63.

⁷⁸ В-к Българска пчела, год. II, бр. 18 от 29 септември 1864 г.

⁷⁹ Сп. Училище, год. II, сл. 20 от 16 ноември 1872 г., с. 158.

⁸⁰ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 64; Д. Блъсков. Милкова ревност за първоначалните класове. Русе, 1873.

⁸¹ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

⁸² Пак там, год. V, бр. 3 от 15 юни 1875 г., с. 24.

⁸³ Р. Стойков. Селища и демографски облик... ИВАД, XV, 1964, с. 406.

⁸⁴ Р. Стойков. Български селища... ИДА, 8, 1964, с. 150.

(лозарството, овощарството и градинарството са отколено препитание на местните жители) селото се замогва, а наскоро след Кримската война започва и българската национална пробуда. През 1862 г. е построена църквата «Св. Константин и Елена»,⁸⁵ а към 1864—1865 г. е открито и училището. Едни от първите учители тук са Русин Топизмов от Дивдядово, който учителствува една година,⁸⁶ и Петко Петров от Драгоево — за около 6 месеца.⁸⁷

Едно описание на Осмар от 1870 г. разказва: «Нашо село е 2 часа на юго-запад от Шумен и е Ш. окръжие; състои от 70 къщи (30 турски и 40 български). Ний понеже на брой сме малцина, никак ся ненадеяхме да можем да ся сравним с другите ни близни села; в отношение черковно и училищно, обаче водени от техний пример, олюбопитствовахме ся и със съедина сила залегнахме съгласно, и от 6 години насам сполучихме да си устроим черква и училище, без да ся, Слава Богу, посраим в исташението им. И тъй от 6 години насам подържаме свещеник добър и от 2 години учител и двамата родом от Беброво (Търнов. окр.). Ний благодарим на речените две лица, за постоянните им трудове, които са причина да ся стремим, за да не останем в Черковно-Училищно отношение по долни от близосъседните ни села.»⁸⁸ От цитираните редове е явно силното влияние върху осмарци на духовния подем в Шуменския край след Кримската война. Но откриването и по-сетнешното развитие на училището в Осмар е непосредствено свързано и с материалната помощ, получавана от известния благодетел Маринчо Бенли. И парите, и вестниците, които им изпраща (първоначално «Македония», а по-късно «Източно време»),⁸⁹ оказват голямо въздействие върху самосъзнанието на тукашните селяни. «С това негово благодеяние — пишат те — толкоз ни насърдчи шото да не щадим и ний да дадем за по-способен учител двойна цена, отколкото давахми до истекшите последни две години. И тъй сега с голямо усърдие ся стичат в училището ни до 50 ученика (от м. пол) и до 20 учен. (от ж. пол) на които предметите що ся предават от учителя ни Д. Недев задоволяват както нас тъй също и ученолюбивите ни посетители от града Шумен.»⁹⁰ Осмарци получават поддръжка и от други лица. А. Х. Димитров от Шумен им подарява два броя «Летсструй» за 1869 и 1870 г. и едно течеие на в-к «Зорница»;⁹¹ Варненско-Преславският Симеон — вестници, списания и други книжки; Доростоло-Червенският митрополит Григорий ги подпомага при посещението му в Осмар с известна макар и скромна сума.⁹²

Тази благотворителност и най-вече усилията на местните българи укрепват и издигат още по-високо нивото на училищния живот. Това без излишна скромност констатираат и самите осмарци, щом дръзват да се сравняват с Дивдядово и Преслав. Училищният напредък е особено видим при учителствуването на Д. Недев от с. Беброво, който идва тук ве-

⁸⁵ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 123; АБАН, ф. 144, оп. 1, арх. ед. 99, л. 20.

⁸⁶ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 63.

⁸⁷ П а к т а м, л. 62.

⁸⁸ В-к Македония, год. IV, бр. 38 от 31 март 1870 г.

⁸⁹ В-к Източно време, год. I, бр. 34 от 5 октомври 1874 г.

⁹⁰ В-к Македония, год. IV, бр. 38 от 31 март 1870 г.

⁹¹ П а к т а м.

⁹² Сп. Училище, год. IV, бр. 7 от 6 юли 1874 г., с. 55; П а к т а м, год. III, сл. 23—24 от 27 февруари 1874 г., с. 192.

роятно към 1868 г., поканен от своя съселянин и свещеник в Осмар Димитър Стайнов.

Димитър Недев е, както изглежда, един от най-будните и интелигентни учители в този край. С негови средства е осигурено отпечатването на «Календарче за 1872 високосна година. Издадено от книжарницата на бр. Р. Блъскови. . . с помощта на Д. Недев, учител в Осмар. Русе, 1871, 48 с., 16°.» През 1873 г. той е поканен да участва в заседанията на Шуменския учителски събор, чиито решения по-късно точно и последователно осъществява в учебната си работа. Д. Недев е автор на няколко кореспонденции — описания на Осмар. В една от тях от 1874 г. той пише за селото: «Жители има Български 55 къщи и Турски 40, сичките еднакво трудолюбиви и гостоприемни. Преди 20 години тук не е имало черква, нито училище и едвам на 1862 г. си направиха черква, която е изградена сади от камък. А на 1865 направи са и училището, което е доста добро, като за това село. Днес това училище са посещава от 45 ученици, които зимно време наспорят. В училището са предава според общата програма за селските училища у Варно-Преславската епархия. На учителя са плаща годишно 35 т. лири, събрани от селото и от черквата. Друга помощ за училището няма, освен прашаните ежегодно 10 австрийски ж. от родолюбивият наш старец дяда М. Бенли, който помага от 6—7 години. насам еднакво на 10 селски училища в Шуменско. . .»⁹³ Други сведения за училището в Осмар засега не са открити, но може да предположи, че то запазва своята висота и през последните няколко години до Освобождението.

7. С. САЛМАНОВО

През 70-те години на м. в. Салманово е населено от българи и турци, които наброяват към 80—100 къщи.⁹⁴ Българите, представляващи по-голямата част от жителите, са потомци на коренно местно население.⁹⁵

Училището в Салманово е открито в началото на 60-те години на м. в. Пръв учител вероятно е Русин Топизмов от с. Дивдядово. В Салманово той учителствува в продължение на пет години. Тук е ръкоположен и за свещеник от митрополит Антим през 1867 г.⁹⁶ (Църквата в селото е строена според един източник през 1862 г., а по друг — през 1864 г.⁹⁷) През 1866—1867 г., а може би и през следващите години учител е Вълчо с неизвестно презиме, отбелязан в един спомоществователен списък.⁹⁸

В годините между 1871—1873 тук учителствува Желез Ненов от с. Кюпекли (Градинарово), Провадийско, възпитаник на дивдядовското училище.⁹⁹ По негово време броят на учениците е 52, от които 44 момчета и 8 момичета.¹⁰⁰ През 1874 г. учител в Салманово е И. К. Няколов (вер. Николов или Няголов). От името на училищното настоятелство той из-

⁹³ Сп. Училище, год. III, сл. 23—24 от 27 февруари 1874 г., с. 192.

⁹⁴ В. Теплов. Цит. съч., с. 123.

⁹⁵ Л. Милетиц. Цит. съч., с. 113.

⁹⁶ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 63.

⁹⁷ Пак там, арх. ед. 12, л. 125; АБАН, ф. 144, оп. 1, арх. ед. 99, л. 21.

⁹⁸ Д. Великов. Чудеса на пресветая Богородица. . . изд. IV. Русчук, 1867, с. 274.

⁹⁹ Сп. Училище, год. I, бр. 19 от 19 октомври 1871 г., с. 292.

¹⁰⁰ Ил. Р. Блъсков. 25-годишнина на селските училища от Шуменските села (год. 1872—1897). Сп. Училищен преглед, год. IV, кн. 1—2, 1899, с. 137.

разява благодарност на Н. Н. Станиславов от Букурещ за подаръка към учениците в родното му село на едно годишно течение на сп. «Училище» и 10 екземпляра от «Детска библиотека».¹⁰¹ Името на този местен благодетел срещахме още няколко пъти на страниците на сп. «Училище». През 1875 г. той подарява на училището в Салманово и Злокучен по едно течение на сп. «Училище» и 70 екземпляра от книжката «Кирил и Методий».¹⁰² През същата година учител в селото е Ив. Стоянов, чиято заплата е 1700 гр., а броят на учениците 62, от които 18 ученички.¹⁰³ Вероятно през тези години тук учителствува и Ив. Найденов, възпитаник също на дивдядовското училище. За организацията на училищния живот в Салманово се знае много малко. Сигурно е едно — след 1873 г. в училището се въвеждат структурата и програмният материал, приети на Шуменския събор.

8. С. ДИБИЧ (КАСАПЛАР)

През 60-те и 70-те години на XIX в., когато възниква и се развива българската просвета в Касаплар, селото достига до 70 къщи, от които към 15 турски, 7—8 черкезки, а останалите български, обитавани от коренни местни жители и преселници от Ямболско.¹⁰⁴

Откриването на училището в Касаплар може с положителност да се отнесе към средата на 60-те години на м. в. Основание за това ни дава строежът на селската църква, извършен през 1865 г., и известието година по-късно за първия тукашен учител. Това е Васил Георгиев, който заедно с Георги Вълков бакал и Станчо Конст. Котленец са записани за «Чудеса на пресветая Богородица. . .»¹⁰⁵ Васил Георгиев е роден в Касаплар, образованието си получава в Дивдядово и очевидно учителствува в родното си село до 1870 г., когато е ръкоположен за свещеник.¹⁰⁶ Негов приемник в училището е Радуш Вълчов Димитров. Той е учител тук в продължение на 11 години, до 1882 г., когато също става свещеник.¹⁰⁷ Р. Димитров е ученик на Д. Блъсков в дивдядовското училище.¹⁰⁸ Според отчетите на училищния ревизор Ил. Р. Блъсков, през 1874—1875 г. той получава заплата от 1425 гр. и обучава 43 момчета и 7 момичета по устава и програмата, приети през 1873 г.¹⁰⁹

9. С. ВЕЛИНО (ИМРИХОР)

Имрихор е единственото българско село в обсега на някогашната каза, разположено северно от гр. Шумен. Като самотен остров то стои всред компактната маса на околните турски села. И тежък ще да е бил животът на старото българско население тук, изложено на фанатизма и

¹⁰¹ Сп. Училище, год. IV, бр. 11—12 от 30 октомври 1874 г., с. 95—96.

¹⁰² Пак там, бр. 3 от 15 април 1874 г., с. 24; Пак там, год. V, бр. 6 от 30 юли 1875 г., с. 48.

¹⁰³ Пак там, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹⁰⁴ В. Теплов. Цит. съч., с. 122; Л. Милетиц. Цит. съч., с. 75.

¹⁰⁵ Д. Великов. Цит. съч., с. 274.

¹⁰⁶ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 131.

¹⁰⁷ Пак там, арх. ед. 202, л. 63.

¹⁰⁸ Сп. Училище, год. I, бр. 19 от 19 октомври 1871 г., с. 292; Д. Блъсков. Милкова ревност. . . Русе, 1873 г.

¹⁰⁹ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

ежедневните издевателства на делинорманските турци. Затова и през 1828 г., с изключение на 4—5 семейства, всички се вдигат към Русия. Малко по-късно към останалите в селото турци и българи се заселват преселници от с. Дермендере, Сливенско. През 70-те години те достигат до 55—60 къщи.¹¹⁰

Въпреки неимоверно трудните условия за съществуване тукашните българи построяват през 1862 г. своя църква. И по-точно не църква, а попска къща (папаз-еви) от кирпич и пръти, с огнище и комин, дълбоко вкопана в земята и обградена с висока ограда, за да не дразни религиозната нетърпимост на мюсюлманите.¹¹¹ Щом са имали дързостта да издигнат църква, може да се предполага, макар да липсват засега доказателства, че по това време българите откриват и свое училище. Така или иначе в епархиалните сведения от 70-те години селото е отбелязано с наличието на църква и свещеник и на училище с учител.¹¹² През 1874—1875 г., когато в училището се приемат за първи път и ученички, тук се учат 30 момчета и 30 момичета. Техен учител е Илия Жеков, условен за 1500 гр. годишна заплата.¹¹³

10. С. ВАСИЛ ДРУМЕВ (ГОРНИ ИДЖИК)

Краткотрайната доосвободенска история на българското училище в с. Горни Иджик почти се изчерпва в редовете на една съвременна кореспонденция. Ще я цитираме дословно: «Това село е надалеч един час и половина от Шумен. На рядко са случавя щото да наmine в селото пътник, който да ги подкани за училище и за учение. Но преди две години, без ничия помощ тие добри селене са подканиха сами да си направиха една малка черквица и до нея училище. Днес като виждат, че стаичката в черковния двор иде тясна, притъкмяват са за напред да си направят особно по-голямо училище; а селото им състои само от 35 къщи българе. На такива села, прибавя нашият дописник, стои са помощ за да са насърчат към учението.»¹¹⁴

От казаното е явно, а то се потвърждава и от други данни, че началото на тукашната църква и училище е датирано съвсем точно — 1874 г.¹¹⁵ Първ учител в селото е Ив. Енчев, условен за 9 шуменски килета жито. Към края на първата учебна година той обучава 18 момчета и 4 момичета.¹¹⁶ През следващите и последни до обявяването на Освободителната война две години тук учителствува Ив. Стоянов.¹¹⁷

¹¹⁰ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 8, л. 47; Л. Милетич. Цит. съч., с. 89—92.

¹¹¹ АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 18; Ил. Р. Блъсков. По нашите църкви. приложение на Църковен вестник, кн. I—II, 1901 г., с. 151.

¹¹² ОДА — Варна, ф. 75к, арх. ед. 8, л. 47.

¹¹³ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹¹⁴ П а к т а м, год. V, бр. 15 от 15 януари 1876 г., с. 113.

¹¹⁵ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 132; АБАН, ф. 144, арх. ед. 99, л. 17.

¹¹⁶ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹¹⁷ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 202, л. 64.

11. С. ИЛИЯ БЛЪСКОВ (ДОЛНИ ИДЖИК)

Долни Иджик, което е сходно по големина (около 30 български и още толкова турски къщи¹¹⁸) на съседното и едноименно Г. Иджик, има вероятно същата съдба и по отношение на училищния си живот. Може да се предполага, че тукашното училище е открито през 1873 или 1874 г. Към това ни навежда и единственото засега сведение за училището и неговия учител Костадин, който през 1874—1875 г. обучава 15 момчета и получава възнаграждение от пет шуменски килета жито.¹¹⁹

12. С. КИРКОВО (БЕШЕВЛИЕ)

През третата четвърт на XIX в. Бешевлие е незначително селище с близо 50 къщи, от които български са само една трета.¹²⁰ Въпреки малцинствения си състав и непосредствената близост до Преслав (дн. в чертите на града) българите откриват свое училище и това вероятно е сторено през 1873—1874 г. Очевидно е също така, че отварянето на тукашното училище е в пряка връзка с разрешаването на българския църковен въпрос и провеждане на дело решенията на Шуменския учителски събор. За това свидетелствува и писмото, изпратено от Шумен на 27 август 1873 г. до «почитаеми старци и Чорбаджии» в Бешевлие. «С дозволения на Негово Високопреосвященство Господина Б. Симеона Ви са дава благословение да имате за учител Вълчана Иванов от днес до идущата година, сир. за година. Цена 1300 гр.»¹²¹

В. Иванов, който е роден в Преслав и където преди това учителствува, е учител в Бешевлие до 1878 г. През 1875 г. неговата заплата е 1500 гр., а броят на учениците му двадесет и пет.¹²²

13. С. ЦАР КРУМ (ЧАТАЛАР)

Съществуването на българско училище в Чаталар е засвидетелствувано засега само в едно-единствено съобщение. В него училищното настоятелство в селото изказва благодарност към Варненско-Преславския митрополит Симеон за подаръка на едно годишно течение (от год. трета) на сп. «Училище». Като се има предвид, че това съобщение е от началото на 1874 г.,¹²³ както и обстоятелството, че българите в Чаталар са около 20—26 семейства,¹²⁴ може да се допусне, че тук училището е открито в началото на 70-те години. За неговата дейност обаче липсват други положителни вести.

¹¹⁸ ОДА—Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 132; В. Теплов. Цит. съч., с. 121.

¹¹⁹ Сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹²⁰ В. Теплов. Цит. съч., с. 120.

¹²¹ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 240—241.

¹²² ОДА—Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 9, л. 50—52.

¹²³ Сп. Училище, год. III, сл. 23—24 от 27 февруари 1874 г., с. 192.

¹²⁴ В. Теплов. Цит. съч., с. 124.

Село Златар, отбелязано от Л. Милетич със старо българско население, се състои през 70-те години на XIX в. от близо 130 къщи, от които български са около 37—46.¹²⁵

Църквата (от 1874 г.),¹²⁶ а вероятно и училището имат съвсем кратък летопис до Освобождението. От същата 1874—1875 г. е и единственото сигурно потвърждение за местното училище. От него се вижда, че учителят Н. Кисимов, със заплата 1300 гроша, обучава 25 ученика.¹²⁷ Запазено е и преданието, че преди него тук учителствува свещ. Рафаил Георгиев от с. Жеравна. До средата на 60-те години той е учител и свещеник в Преслав, Драгоево и Мараш, по-късно е свързан с някакво участие около четата на Х. Димитър и Ст. Караджа и едва след това учителствува в с. Златар, където и умира.¹²⁸

15. С. ВЕСЕЛИНОВО (БАЙРЯМ ДЕРЕ)

Липсата на сведения за съществуването на с. Байрям дере до края на XVIII в., обстоятелството, че тукашните българи не са потомци на коренните жители — хърцои, а по-скоро преселници от Тракия и на края някогашното име на селото — Новата Махала — подсказват, че то ще да е създадено в по-ново време.¹²⁹ През 70-те години българите населяват между 37—50 къщи, турците около 30.¹³⁰ По същото време, изглежда, е открито и българското училище. В отчета на училищния нагледвач Ил. Р. Блъсков от 7 май 1875 г. Байрям дере е отбелязано между няколко села, които той намира без учители и каквито са назначени едва след неговата намеса. Освен това в приложената таблица, към графата «намериха са ученици-ученички» селото е комай единственото, в което такива не са намерени. Отбелязани са новоприетите 25 ученика и 10 ученички, както и учителят им Спиридон Куцаров, условен за 1200 гроша годишна заплата.¹³¹

16. С. КОЧОВО (КЪОТЕШ)

По официални сведения от 70-те години на м. в. българските къщи в Къотеш са 15,¹³² докато по данните на Ил. Р. Блъсков те са 40. Пак оттам се вижда, че в тукашното училище през 1874—1875 г. се учат 10 момчета и 20 момичета. Учител е Ив. Дяков с възнаграждение за годината четири шуменски килета жито.¹³³ Това обстоятелство дава основание да се предполага, че учителят е условен твърде късно (същото отбелязва и

¹²⁵ Л. Милетич. Цит. съч., с. 113; В. Теплов. Цит. съч., с. 123; сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹²⁶ ОДА — Варна, ф. 75к, оп. 1, арх. ед. 12, л. 130.

¹²⁷ Сп. Училище, цит. бр.

¹²⁸ Ю. С. Господинов. Цит. съч., с. 235.

¹²⁹ Л. Милетич. Цит. съч., с. 116.

¹³⁰ В. Теплов. Цит. съч., с. 120; сп. Училище, год. IV, бр. 23—24, 1875 г., притурка.

¹³¹ ОДА — Варна, ф. 75, арх. ед. 9, л. 50—52.

¹³² В. Теплов. Цит. съч., с. 122.

¹³³ ОДА — Варна, ф. 75, арх. ед. 9, л. 50—52.

Ил. Блъсков), а и самото училище изобщо е открито в една от близките години. Защото за този край е почти закономерна практиката в новосъздадените към 1873 г. и следващите години училища заплатата на учителя да се изплаща в натура. Причината за това е в малобройността на българското население, в липсата на опит и традиции по издръжката на училищата, в липсата на повечето места на църковна каса, която да обезпечи отчасти тези разходи.

И така началото на българската просвета в Шуменско може да се отнесе към края на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. По това време са открити килийните училища в Шумен, Преслав, Дивдядово, Смядово, Чалъкавак (Риш) и др. Конкретно за Шумен има редица основания това начало да бъде датирано в по-ранните столетия, но то не променя крайния извод, че учебното дело възниква най-рано и достига най-голяма висота в селищата, където старото българско население се запазва по-продължително и компактно и в които може би тлее споменът или традицията на славянската книжовност от средновековието.

В своето развитие училищата в този край не надвишават до Кримската война степента на килийното образование. След войната под влиянието на всеобщия просветен подем и непосредственото въздействие на шуменските училища започва разкриването и на взаимоучителни учебни стаи. Най-напред в Дивдядово през 1846 г., после в Преслав през 1857 г., в Драгосево през 1860 г. и т. н. За възхода на селските училища голямо влияние оказва и разрастването на църковната борба, която през 60-те години увлича постепенно и изостаналото дотогава селско население.¹³⁴ Към това трябва да се добави въздействието и на един характерен за тези места фактор, а именно помощта, която получават през 60-те и 70-те години от Петър Берон и Маринчо Бенли. От нея се ползват освен училищата в Шумен и тези в Преслав, Дивдядово, Драгоево, Злокучен, Смядово, Мараш, Салманово, Осмар, Касаплар и Имрихор. Десетте австрийски жълтици и течението на в-к «Македония», които те ежегодно получават, са не само материална подпорка, но и морален стимул в културно-националните амбиции на тукашните българи.¹³⁵

Въпреки несъмнения напредък състоянието на селските училища изглежда е твърде незадоволително, а образователното им съдържание на крайно ниска степен. Липсата на организация за ръководство и контрол над учебното дело, разноезичието в учебния материал, неподготвеността на учителския персонал и редица други нерешени въпроси будят основателна тревога за настоящето и бъдещето на българската просвета по селата. Още през 1863 г. в-к «Българска пчела» предлага Шуменската община да вземе грижата и определи един настоятел, който да преглежда училищата в околността.¹³⁶ Нещата обаче остават все в същото положение и десет години по-късно Д. Блъсков отново ще напомня: «Нашите села, нашите селски училища нуждаят се от помощ. Сичките села от Шуменско

¹³⁴ Ил. Р. Блъсков. 25-годишнината... , с. 124—125.

¹³⁵ П а к т а м; в-к Македония, год. I, бр. 28 от 10 юни 1867 г.; П а к т а м, год. II, бр. 10 от 3 февруари 1868 г.; П а к т а м, год. III, бр. 35 от 26 юли 1869 г.; П а к т а м, год. IV, бр. 53 от 28 май 1870 г.

¹³⁶ В-к Българска пчела, год. I, бр. 21 от 18 октомври 1863 г.

¹³⁷ Сп. Училище, год. II, сл. 16 от 19 септември 1872 г., с. 127.

¹³⁸ П а к т а м, сл. 20 от 16 ноември 1872 г., с. 158—158.

било или от други околни окръжия са пред очи ми; сичките почти имат училищни здания, но сички са пусти, или съвсем безуредни. Виждам, че селените желаят и искат да са учат децата им; но от една страна сиромашията, а от друга, която надвива първата нужда, като няма кой да ги насърчи и да ги поведе в работа, спира работата на напредването и можем навярно да си го кажем, че ние не работим и още не помислюваме да работим за онова което е живот и душа на народът ни.»¹³⁷ Редакцията на сп. «Училище» вижда причините за неудовлетворителното състояние на селските училища в Шуменско и Варненско в следното: а) селянинът още не познава ползата от науката и гледа децата му да са около него; б) селата не са снабдени с достойни учители и свещеници; в) градските общини са безучастни и почти с нищо не подпомагат училищата по селата.¹³⁸

Безспорно всичко това е вярно. В по-широк план причините за кризата в селските училища и изобщо в българската просвета по това време се коренят в специфичните черти и условия за развитие на българската буржоазно-демократична революция. Без да се спираме на тях, тук само ще отбележим, че някои са отчасти превъзможнати с разрешаването на църковно-националния въпрос. Обособяването на българската църква като самостоятелна национална институция бележи началото на нов и заедно с това последен етап в развитието на тукашните училища до Освобождението. Тогава в атмосферата на национална радост и подем са открити и последните училища в този край като тези в Бешевлие (Кирково), Горен Иджик (В. Друмев) и др.

Основното, което характеризира същността на този етап, е свързано с решенията на Шуменския учителски събор от м. април 1873 г. За него е писано неведнъж,¹³⁹ сега само ще упоменем основните документи, приети на събора: Устав на селските училища, Програма на селските училища, Програма на главните градски училища. С приемането на тези решения тук се създава единна организационна структура на българските училища, регламентира се социалната им база, уеднаквява се учебното съдържание, обособява се и ръководен център за всички училища в епархията. През 70-те години се правят и първите опити за използването на звуковия метод на обучение, увеличава се притокът на момичета в училищата, частично се решава въпросът за подготовка на учителските кадри и т. н.¹⁴⁰

Изобщо в навечерието на Освободителната война учебното дело в Шуменския край достига голямо развитие. От 19 селища с българско население, без гр. Шумен, 18 имат български училища — изключение прави само с. Дурмуш (Лозево). През 1875 г. броят на учениците в тях достига близо 1100, от които към 160 момичета. Или при българско население в селата около 8000 души излиза, че на осем човека един е ученик, а едно училище се пада на 450 българи. Процентът на грамотност на населението за една година е към 14. В сравнение с проучените досега райони в Северозточна България и Добруджа това е най-високият процент, достигнат през 70-те години на м. в. Като мярка за епохата това постижение характеризира най-добре ролята и мястото на Шуменския край в културно-националните борби на българския народ през Възраждането.

¹³⁹ Вж. Н. Жечев. Учителският събор в Шумен (Коляровград) през 1873 г. Сп. Народна просвета, 2, 1962, с. 77—89; В. Тонев. Бележки по учебното дело... ИНМВ, VI, 1970, с. 76 и сл.

¹⁴⁰ Ил. Р. Блъсков. 25-годишнината... , с. 126 и сл.; М. Пенков. Учебното дело в с. Дивдядово... , с. 31 и сл.

ÜBER DAS SCHULWESEN IN NORDOSTBULGARIEN WÄHREND DER BULGARISCHEN NATIONALEN WIEDERGEURT. BEZIRK ŠUMEN

Velko Tonev

Zusammenfassung

Der Bezirk Šumen nimmt im kulturellen Leben und Bildungswesen während des Zeitalters der bulgarischen nationalen Wiedergeburt eine wichtige Stellung ein. Dies äußert sich besonders deutlich in der Entwicklung des Schulwesens.

Die vorliegende Untersuchung hat die Aufgabe, diese Frage zu beleuchten. Sie verfolgt die Entstehung und Entwicklung der bulgarischen Schulen um das Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Befreiung Bulgariens von der Türkenherrschaft im Jahre 1878. Auf der Grundlage von urkundlichen und anderen Hilfsquellen wird die Gründung und der Zustand der Schulen in sechzehn Orten, darunter in Preslav, Dragoevo, Osmar, ermittelt. Gekennzeichnet sind die Hauptstadien ihrer Entwicklung, der Einfluß und die Auswirkung mancher spezifischen Faktoren und Umstände. Die in dieser Arbeit untersuchten sechzehn Schulen, einschließlich in den Dörfern Divjadovo und Smjadovo (die in einer anderen Abhandlung behandelt wurden), ergeben folgendes Bild: von neunzehn Orten mit bulgarischen Einwohnern im Bezirk Šumen (ohne die Stadt Šumen) verfügten achtzehn über bulgarische Schulen. Im Jahre 1875 betrug die Anzahl der Schüler bis 1100. Bei einer bulgarischen Bevölkerung der Dörfer von rund 8000 Personen entfielen demnach auf acht Einwohner ein Schüler und auf rund 450 Einwohner eine Schule. Dies ist eine beachtliche Leistung vor allem im Hinblick auf die nationale Fremdherrschaft der Türken, unter der die Staatsmacht sich gegenüber den kulturellen und Bildungsinitiativen der von ihr unterworfenen Bevölkerung völlig indifferent verhielt.

Dieser Erfolg ist auf die aufopferungsvollen materiellen und moralischen Bemühungen der örtlichen bulgarischen Bevölkerung, ihre Bestrebungen nach kulturellem Aufschwung und nationaler Emanzipation zurückzuführen. Er ist außerdem auch kennzeichnend für den wesentlichen Beitrag des Bezirks Šumen zur Entwicklung des kulturellen nationalen Lebens der Bulgaren während der nationalen Wiedergeburt.